

GLATZ FERENC

A második világháborús historiográfiai konferencia főbb vitakérdései*

I. Kül- és belpolitika a háborúban

A háború és a résztvevő országok politikájának jellege

Az egyetemestörténeti, de különösen a diplomáciatörténeti kutatások gyakran témájuk korlátozása közben a történelmi összefüggések korlátozásának hibájába is esnek: megfeledkeznek arról, hogy mindaz, amit számukra a vizsgált — természetesen — külpolitikai jellegű, elsősorban diplomáciai dokumentumok mondanak, valahol, különböző szálakon szorosan összefüggnek a kormányzat vagy akár a rendszer leginkább belpolitikai, társadalmi-gazdasági szféráját érintő jelenségekkel. Kül- és belpolitikának ezen állandó összefüggésére már határozott formában a konkrét magyar viszonyok elemzése közben utalt Juhász Gyula is. A kérdésnek általános, a világháború egész történetét érintő kifejtését *Zsilin akadémikus*, a Szovjetunió Hadtörténeti Intézetének igazgatója adta bevezető előadásában.

Az előadás a térség hadtörténeti vonatkozású kérdéseit is mint a kül- és belpolitika egyfajta szimbiózisának megnyilvánulását tárgyalta. A második világháború előtörténetének, a háború keletkezése okainak tanulmányozását is azért tartotta szükségesnek, hogy ezáltal a háború és az azt megelőző, illetve a háború idején működő kül- és belpolitikai erők kapcsolataira fény derülhessen. A problémafelvetés e módjának — Lenint idézve — nemcsak szaktudományos, hanem mai politikai, nevelő hatású vonatkozásait is kiemelte. Szerinte a legfontosabb kérdés a fasizmus társadalmi lényegének feltárása és egyben annak a szemléletnek tudományos meghaladása is, amely hajlandó lenne a fasiszta rezsimet a nagytöke egyszerű játékszerének tekinteni. Pedig ha a fasiszta kormánypolitikának nem lett volna szabad mozgástere is, akkor nem tudott volna magának tömegbázist teremteni és politikailag, ideológiailag több éven át manőverezni. A fasizmus társadalmi gyökereit, ellenszenves fizionómiáját éppen a második világháború történetét kutató történész tudja megvilágítani.

Ide tartozik — mondotta Zsilin akadémikus — a háború politikai jellegének meghatározása. Utalt a marxista történetírás azon ismert elemzésére, mely megállapította, hogy „a kapitalista rendszer méhében fogant második világháborúban két társadalmi-politikai világrendszer, a kapitalizmus és a szocializmus rendszere ütközött össze” és e tételen nem változtat az sem, hogy a háború először két impe-

* Mint arra a címadással utalni kívántunk, a következőkben a „főbb vitakérdések”-et kívántuk csak kiemelni és ezek köré csoportosítani az egyes véleménynyilvánításokat. Noha ez szétfeszítette a beszámolókat hagyományos keretét és formáját, és a témakörök kiemelése a szerző „önkénye”, mégis szükségesnek látszott ezen utat választani, hogy a konferencia tudományos eredményeiről, a világháborús irodalom *historiográfiai* felméréséről összefogottabban készíthessünk áttekintést. — A következőkben, mivel a konferenciát rendező intézetek megállapodtak, hogy a hadtörténeti illetve ellenállástörténeti szekció vitáinak összefoglalását a Hadtörténeti ill. a Párttörténeti Közleményekben publikálják, csak a plenáris ülésen és a diplomácia-történeti szekcióban lezajlott vita főbb kérdéseit tekintjük át. — Itt is azt tartottuk feladatunknak, hogy az írásban benyújtott és itt teljes terjedelemben publikált referátumoktól jobbra eltekintünk. — A szerk.

rialista csoportosulás között tört ki. „Már a háborút megelőző években nyilvánvaló volt: Németország, Olaszország, Japán részéről a háború politikai célját és jellegét tekintve annak egész menete során hódító, igazságtalan háború lesz.” Mindennek megfelelően a második világháború egész történetét jellemezte az, hogy két politika és hatalmi stratégia, a politikai és katonai kapcsolatok két típusa ütközött össze. Az egyik a reakciós osztályok érdekeit kifejező politika és stratégia, a másik a szabadságszerető népek érdekeit kifejező, a népük, államuk függetlenségéért harcolók politikája. Szerinte e két politikai cél közötti ellentét élesége és mélysége okozta azt, hogy a hitleri Németország terveinek kialakításakor eltávolodott a realitásoktól: a Barbarossa tervben a háború lehető leggyorsabb befejezése, a hitleri doktrina minél gyorsabban történő érvényrejuttatása nyert megfogalmazást. E tervek nem feleltek meg Németország erejének és lehetőségeinek, ugyanakkor lebecsülték a Szovjetunió és más országok ellenállásának reális lehetőségeit, s ezért szükségszerűen elbuktak.

A világháború történetének egyik legfontosabb kérdése a fasiszmus ellen harcoló népek, országok ellenállásának körvonalazása, és az ellenállások társadalmi-politikai jellegének meghatározása. Ezen államok különböző társadalmi berendezkedésűek voltak és a társadalmi fejlődés különböző fokain állottak; és ha még ehhez hozzávesszük, hogy különbözőek voltak mobilizációs lehetőségeik, földrajzi helyzetük, katonai szerveztségük és nemzeti sajátosságaik — természetesnek kell találnunk, hogy nem egyforma szerepet játszottak. Mindezt — és egyéb szubjektív tényezőket (néptömegek aktivitása, de méginkább a haditechnikai felkészültség) — szem előtt tartva érthetjük meg, hogy a hitleri hadseregre a döntő csapást a szovjet hadseregnek kellett mérnie; ez egyben megfelelt a Szovjetunió internacionalista kötelességeinek is.

A nyugati országokban vannak olyan verziók, miszerint az európai országokban, különösen Dél-Kelet- és Közép-Európában nem lettek volna meg az ellenállási mozgalom belső társadalmi-gazdasági és politikai feltételei, s mintha ezek csak a hódítók kiűzését célozták volna, nem érintve a burzsoá rend alapjait. Mintha az ellenállás erejét a burzsoá körök képezték volna, míg a nép passzív maradt, s a kommunista pártok nem lettek volna a felkelések vezetői. Az ellenállási mozgalmak alapos tanulmányozása világossá teszi: ezek a fasiszták által megszállt országokban a néptömegek törvényszerű válaszai voltak a fasiszta agresszióra és egyaránt irányultak a fasiszta megszállók és ugyanakkor a belső reakciós körök ellen; „általános demokratikus” mozgalmak voltak, melyek egyben a közvetlen forradalmi helyzetnek alapját is képezték. A szovjet hadsereg fellépése meggyorsította ezt a folyamatot.

Külön kitért a nyugaton elterjedt azon tézisére, mely szerint „a szovjet szuromnyok” jelenléte miatt változott meg a közép-kelet-európai országok társadalma. Ez a tézis — mondotta — nemcsak azért hamis, mert feltételezi a Szovjetunió részéről a más országok belügyeibe való beavatkozást — mely mint ismeretes ellentétes lenne a marxista-leninista politikával —, hanem azért is, mert ahol a belső feltételek nem voltak adottak, ott nem győzött a népi forradalom a szovjet csapatok jelenléte mellett sem (Irán, Ausztria, Dánia). És fordítva: győzött a nép olyan helyeken, ahol nem voltak szovjet csapatok, vagy ahol csak jelentéktelen részt szabadítottak fel (Jugoszlávia, Albánia, Kína, Vietnam stb.).

A háború alatti belső antifasiszta, nemzeti felazabadító és társadalmi mozgalmak együttes vizsgálata adhatja meg a történelmi magyarázatot az 1945 utáni fejlődéshez is — mondotta Zsilin —, majd befejezésül rövid áttekintést adott a Szovjetunióban megjelent publikációkról.

A nemzeti és a nemzetiségi kérdés

Ismeretes, hogy a tárgyalt térség államai többnyire többnemzetiségűek, s hogy a nemzeti ellentétek már amolyan akut betegségei ezen térség országai modernkori történetének.

Már *Lackó Miklós* bevezető szavaiban említést tett: igen fontos volna pontosan felmérni, hogy tárgyalt korszakunkban e térségben mennyire fontos eszmei és ezáltal politikai tényező volt az etnikai hovatartozás. Mennyire fontos szellemi összetartó-erőt képviselt pl. a szláv összetartás tudata, vagy a nyugat-európai együvértartozás jobbra műveltségi anyagra támaszkodó érzése. — A nemzetiségi kérdés általános politikai jelentőségét *Horváth Miklós* (Budapest Történeti Múzeum igazgatója) exponálta a legélesebben. Szerinte az 1919 utáni korszak magyarországi hadvezetésének politikáját csak akkor értjük meg, ha következetesen nyomom követjük annak nemzetiségi összetételét. A magyar nemzeti hadsereg felállítására vonatkozó 1872. évi titkos császári utasításból indult ki, mely — Horváth interpretálása szerint (a szerk.) — az új hadsereg tisztikarának utánpótlását elsősorban a bánáti és bácskai svábokból, az erdélyi szászokból és a felvidéki zipszerekből akarta biztosítani. Ez a hadseregpolitika magyarázza, hogy 1919 után az ellenforradalmi hadsereg nagy része repatriált, s hogy a világháború előtti kritikus években a magyar hadsereg felső vezetésének 37⁰/₀-a bácskai, bánáti, brassói sváb családok gyermekei, s Horthy lehetővé tette, hogy a Ludovikára is elsősorban ezek gyermekei juthassanak. Ezután példákat idézett: a kormánnyal szemben is önállósodó Werth Henrik vezérkari főnök német származására utalt, s arra, hogy a hírhedt kassai bombázást a németekkel László hadművelési vezető, (szintén sváb szülők sarja) beszélte meg. Ezek kényszerítik a kormányt fokozott németbarátságra. Jugoszlávia megtámadása előtt pl. Hitler és Horthy üzenetváltásában nem arról van szó, hogy a magyar kormány és Németország kerül kapcsolatba, hanem Horthy a Wehrmacht és a magyar hadvezetés kapcsolatfelvétele felett fejezi ki örömét. Ez dönti el a háborúbalépésünket Jugoszlávia ellen. — Ezután Horváth Miklós a bánáti-újvidéki vérengzések történetéből vett példákon igyekezett bizonyítani, hogy a vezérkarnak milyen nagy szerepe volt a magyar belpolitikában, sőt egy igen határozott külpolitikai szerepet is játszottak, ezek az akciók pl. azt hivatottak volna bizonyítani a németeknek, hogy Magyarország ereje le van kötve a partizánok felszámolásával, s a frontra küldeni nagyobb erőket nem tudnak. Horváth azonban mindebből azt tartotta szükségesnek kiemelni, hogy ez a vezérkar nagyrészt erdélyi, délvidéki vagy felvidéki zipszer, sváb földbirtokos vagy gazdagparaszt család gyermeke volt, és hogy horthyék successive biztosították ezen elem utánpótlását a hadseregben. Ezért is tartja szükségesnek, hogy a háborút úgy tekintsék, mint a belpolitika folytatását erőszakos eszközökkel.

Horváth Miklós felfogásával többen nem értettek egyet, s ezt először *Lackó Miklós* elnöki megjegyzései jelezték. Vitakozott Horváth álláspontjával *M. Kozmínski* (Lengyelország) is. Gondolatmenetének kiindulópontját egy kutatómódszertani kérdés képezte: a belpolitika egyes problémái — így pl. a nemzetiségi kérdés is — azért marad ki rendre mind a háború előzményeit, mind magának a háború történetét kutatók érdeklődési köréből, mert a kutatások még elsősorban diplomácia- és hadtörténeti vonalon folynak, s e kutatók érdeklődési köre leszűkül saját területükre. Úgy látja, hogy a magyar történészek (Ránki György, Juhász Gyula) egy jó irányba vezető úton járnak. Szerinte is együtt kell tárgyalni mind a diplomácia (s ezen belül mind a hivatalos, mind a nem hivatalos) történe-

tét, mind a korabeli tömeggondolkodást. Ez az együttvizsgálás természetesen több csapdát is rejteget. Úgy látja, hogy erre jó példa Horváth fejtegetése. Szerinte abból a tényből, hogy a magyar VKF-ben nagy számmal kaptak helyet német származásúak, azaz svábok, ilyen messzemenő következtetést nem lehet levonni. Úgyanis ellenkező példák egész sorát lehetne szintén idézni.

A sváb származású katonatisztek kérdésében Horváth Miklós felszólalásával kapcsolatban *Vigh Károly* Bajcsy Zsilinszky Endrére utalt, akinek — mint ismeretes — egyik vesszőparipája volt, hogy a sváb származású katonatisztek miatt került Magyarország a második világháborúba. Ha ebben Vigh szerint van is némi igazság, eltúlozni ezt nem szabad. Mert ha csak néhány olyan nevet említünk, akik magyar, ún. tiszta magyar származásúak voltak, mint példának okáért Barta Károly honvédelmi miniszter, vagy pedig Vörös Jánosnak második világháborús gyászos szerepét nézzük e vonatkozásban, vagy Farkas Ferencre gondolunk — és lehetne tovább sorolni ezeket a neveket, — akkor megállapíthatjuk: ezek a magyar vezénylő, vezetők tisztek egyáltalában nem marasztalhatók el kevésbé, mint azok, akikről Horváth felszólalásában szó esett.

Az emigrációs politika megítélése kapcsán vetette fel Vigh Károly a dunai népek között éppen a második világháború időszakában kiéleződő nemzeti ellentétek, valamint a nemzeti kisebbségek kérdését. Főleg az uralkodó osztályok részéről jelentkező magyar és román vagy magyar és csehszlovák kölcsönös politikai intrikákra utalt. Ezeket a kérdéseket, mondotta, csak közös erővel, csak a szomszéd országok történéseinek közös munkájával tudnánk megoldani. Benešnek a főreferátumban érintett londoni és moszkvai tevékenységét szükségesnek tartotta egy másik aspektusból is szemügyre venni: Beneš és a kommunista emigráció viszonyáról van szó. Szembe kell ezzel ugyanis szerinte nézni, mint ahogy „tiszteltemlő szlovák történešzkollégáink” „ezekről a kérdésekről már nyíltan írtak”. Utalt Juraj Purgat nemrég megjelent könyvére („Triantól Kassáig”), amelyben a szerző beszél arról, hogy miután Beneš és Sztálin között bizonyos megállapodás jött létre a háború utáni Csehszlovákiát illetően, Beneš a Csehszlovák Kommunista Párt Moszkvában élő vezetőivel is beszélt ezekről a kérdésekről, sőt a londoni vezetőkkel is. Purgat rámutat egy sajátos, 1943 és 1944 között lejátszódott változásra. Addig, amíg 1943-ban a Csehszlovák KP vezetői (Gotwald, Šverma, Kopecký) még nem adtak teljes hozzájárulást ahhoz a politikához, amelynek az a lényege, hogy a háború után „kisebbség nélküli Csehszlovákiát” fognak létrehozni, addig 1944 augusztusában már Gotwald, Šverma és Kopecký elfogadták ezt a koncepciót; kijelentették: ők is helyeslik, hogy a háború után egy szláv állam jön létre Csehszlovákia területén, a csehok, szlovákok és az ukránok állama, németek és magyarok nélkül. Hozzáteszi a szerző, és Vigh szerint jogosan, hogy itt nyilvánvalóan a Csehszlovák KP vezetői részéről akkor megalkuvás volt tapasztalható, deferálás Beneš előtt. Mindezt azért tartja szükségesnek kiemelni, mert szerinte — és ez kölcsönösen tisztázandó probléma — a Csehszlovák KP-nak 1943-as, de különösen 1944-es elhatározása adja a magyarázatát annak a politikának, amivel Csehszlovákia felszabadulása után találkozunk. Ekkor a cseh és a szlovák burzsoázia Csehszlovákiában nemcsak a német, hanem a magyar kisebbséggel szemben is a kollektív felelősségrevonás elvét alkalmazta, amihez akkor, mint ismeretes, a Csehszlovák KP is hozzájárulását adta, és „amivel szemben itt nálunk a Magyar Kommunista Párt részéről nagyon határozottan, nagyon keményen harcoltunk. Az más kérdés, hogy milyen eredménnyel.” Vigh Károly ezután az ún. „szláv koncepcióról” szólt. Kifejtette, hogy véleménye szerint erre is szükség volt a második világháború idején, amikor a hitleri Német-

ország részéről nem kis mértékben a szláv népeket érte támadás. E koncepció érvényesülésében azonban Csehszlovákiában túlzásokat lehetett tapasztalni. Ezt tanúsítja, hogy a kisebbségi kérdésben itt egy olyan álláspont kerekedett felül, mely szerint a németek mellett még a magyarokkal szemben (egyedül Csehszlovákiában) is a kollektív felelősségrevonás elvét érvényesítették. Mint ismeretes Jugoszlávia, amely nagyobb mértékben szenvedett a második világháború időszakában, ezt a kollektív felelősségrevonás elvét nem érvényesítette a magyar kisebbséggel szemben.

A zsidókérdés

A zsidókérdés világháború alatti történetének kutatásáról *Karsai Elek* beszélt. Szerinte az eddigi, egyáltalán nem teljes kutatásokat ki kell terjeszteni, az 1944—45-re vonatkozó anyagfeltárásokat sokkal korábbi időszakra vonatkozóan is el kell készíteni. Ezen elvégzendő munka közben a következő nemzetközi kiterjedtségű elvi, kutatásmódszertani kérdések tisztázását látja szükségesnek.

1. Külön kellene publikálni a mai Magyarország területére vonatkozó forrásanyagot és külön az első és második bécsi döntés értelmében visszacsatolt területek levéltári anyagát. Az akkori központi kormányzatszervek iratanyaga nélkül viszont nem lehet pontosan megérteni a mai Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia és részben Szovjetunió (Ungvár) területén lefolyt zsidóüldözések történetét sem. Kérdés: lehetne-e éppen e konferencia témájába vágóan a szomszédos országokkal együtt egy ilyen koordinált nemzetközi forrásfeltárást és forráskiadást végezni.
2. Másik, minden közép-kelet-európai országot érintő kérdés: mennyire érvényesült a németértelmű Endlösung e térség országában. A zsidókérdés, azaz antiszemitizmus kutatása is egyértelműen amellett szól, hogy a kutatásokat 1938-cal kellene kezdeni és hogy területileg be kell vonni Ausztria területét is a kutatásokba.
3. Szintén nemzetközi szintű vizsgálatot kíván, hogy e térség országában kit tekintettek zsidónak 1945-ig. Magyarországon az 1939. IV.t.c. értelmében a faji elv lett a meghatározó, noha soha sem kezelték nemzeti kisebbségként a zsidókat. (Ez ellen egyébként — tette hozzá Karsai Elek — maguk a hazai zsidóság vezetői tiltakoztak volna a leghatározottabban.) Más volt azonban a kritérium Horvátországban vagy Romániában és egészen más a hitleri megszállás alatti területeken, ahol egyszerűen a nürnbergi faji törvényeket vették irányadóul.
4. Nemzetközi összehasonlítást érdemelne a diszkrimináció jellege és formái: a zsidók elkülönítése és megjelölése. Különösen fontosnak tartaná összehasonlítani a zsidók lengyelországi, szlovákiai és magyarországi kiszorítását a gazdasági és politikai életből.
5. Ezen belül kellene vizsgálni a „végrehajtást” is. Mennyire volt szerepe az Eichmann vezette Einsatzgruppe-knak, mennyire a helyi rendőrségi és polgári közigazgatási szerveknek.
6. Nemzetközileg kutatandó a kivételezések kérdése: mennyiben és milyen szempontok vezették az egyes országokban a kivételezéseket: mennyire osztályszempontok, mennyire személyi szálak játszottak itt szerepet.
7. S végül fontos lenne feltérképezni a kollaboráció kiterjedtségét is. Befejezésül Karsai Elek elmondotta, reméli, hogy a világháború történetéről rendezendő következő konferenciákon, az eddigiekkel szemben a zsidókérdés kutatását is napirendre tűzik, és így erről is a következőkben majd nagyobb eredményekről adhatnak számot.

A nagyhatalmak és Közép-Kelet-Európa gazdasága

A konferencián az eredeti tervek szerint külön gazdaságtörténeti szekcióban vitatták volna a térség háborús gazdaságának kérdéseit. Mivel azonban csak a diplomácia-, ellenállás- és hadtörténeti szekciók megalakítására került sor, a gazdaságtörténeti kérdések is a diplomácia- és politikatörténeti témák között kerültek terítékre. A felszólalók közül többen is szóltak gazdasági kérdésekről illetve e kérdések jelentőségéről Közép-Kelet-Európa második világháborús történetében. *Schuman* (NDK) és *Luczak* (Lengyelország) professzorok különösen a népi demokratikus országoknak az 1960-as években kivirágzott marxista gazdaságtörténeti irodalmára utaltak, melyben a németek által e térség országaival szemben folytatott gazdaságpolitikát tárgyalták. Az irodalom megállapítja, hogy e gazdaságpolitika tengelyében a térség gazdasági kifosztása állott. Ránki mindehhez hozzátette: szükséges lenne e megállapításokon továbbjutni és az egész német gazdaságpolitika hierarchikus rendszerét feltárva bemutatni az egyes országok elhelyezését a német Neuordnungba. Így is teljesebb lenne annak a politikának rajza, melyet a német náciizmus Európában be kívánt vezetni. *Jendrychowski* (Lengyelország) professzor felszólalásában szükségesnek mondotta, hogy gazdasági téren a vizsgálatokat egészen a nagy gazdasági világválság éveig visszavezessük.

A gazdaságtörténet köréből kétségtelenül a legérdekesebb *H. J. Schröder* (NSZK) kérdésfeltevése volt. Kifejtette, hogy igen nagy jelentőséget tulajdonít annak megvizsgálásának: milyen gazdasági szerepet játszott Délkelet-Európa térsége a náci Németország terveiben. Függetlenül attól, hogy e tervek a német nagytőkétől vagy a politikai apparátustól eredtek, tény, hogy a térség gazdasági kizsákmányolása általános célkitűzése volt a hitleri politikának. És a hitleri gazdasági nagytér-koncepció megvalósulása már önmagában is szemben állott egy esetleges másikkal, a térség iránt gazdaságilag szintén érdeklődő állam érdekeivel. Ha a szövetséges hatalmak egyes köreinek politikai célkitűzéseit nézzük, azt láthatjuk, hogy az angolszász hatalmak délkelet-európai politikáját nagyban befolyásolták egyes gazdasági körök érdekeltségei, célkitűzései is. A térség iránti amerikai érdeklődés megvilágítása érdekében Schröder utalt az utóbbi évek amerikai történetírásában jelentkező úgynevezett „revizionista iskola” eredményeire. Ez az iskola, amely a hidegháborús időszak történetfelfogásának reakciójaként alakult ki, több munkában kimutatta, hogy az USA már a Hitler-ellenes koalíció idején politikai nyomást igyekezett gyakorolni a Szovjetunióra és befolyásolni azt olyan irányban, mely a második világháború utáni délkelet-európai helyzet kialakításában az USA érdekeinek is megfelelő lenne. A nyugati történetírás korábban igyekezett azt bizonyítani, hogy a hidegháború történetileg a Szovjetunió koalíción belüli második világháború alatti politikájára vezethető vissza. Ezzel szemben a „revizionista iskola” épp azt bizonyítja — mondotta Schröder —, hogy az USA részéről már a világháború idején kimutatható törekvések miatt biztonsági okokból kellett a Szovjetunióknak szükségszerűen aktívabb külpolitikai tevékenységet folytatnia, mint az korábban terveiben szerepelt. Az ezen folyamatról kialakított képünk egyik oldalról meglehetősen világos, mivel az amerikai levéltárak messzemenően hozzáférhetőek. Hiányzanak viszont a Szovjetunió levéltárainak anyagai a kutatásból. Igen örömteli volna, ha a szovjet levéltári anyagok is a nemzetközi történész társadalom számára hozzáférhetőek lennének, s így a szovjet politika vezérmotívumaira is jól dokumentáltan esnék fény.

A Duna-medencét érintő amerikai gazdaságpolitikai törekvésekről Schröder

elmondotta, hogy azt nem úgy kell elképzelni, mintha egyes amerikai vállalatok ide többet akartak volna exportálni, vagy több tőkét investálni. Sokkal inkább abban jelentkeztek ezek, hogy az amerikai diplomácia Délkelet-Európára vonatkozóan a „nyitott kapuk” elvének alkalmazását kísérte meg elfogadtatni. És ez, figyelembe véve a korabeli gazdasági helyzetet, természetesen magában hordta kereskedelmi és gazdasági téren a Szovjetunió háttérbe szorításának, sőt kizorításának gondolatát is. A Szovjetunió ebbe természetesen nem egyezett bele. Mindenesetre Schröder a „nyitott kapuk” elvének vitáját a világháború idején a szovjet—amerikai véleménykülönbségek egyik lényeges forrásának tartotta. Ugyanakkor, szerinte, az USA délkelet-európai politikájának vizsgálata jó alkalmat kínál az angolszász hatalmakon belüli ellentétek megrajzolására is. Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor ezek a Ránki referátumában is hangot kapott ellentétek még élesebben látszanak. Elkerülhetővé válik az a nemzetközi tudományos konferenciákon gyakran elhangzott leegyszerűsítés, mely mintegy monolitikus, egységes „nyugati politika” meglétét igyekszik bizonyítani. Mindezeket túl a téma komolyabb kezelése egyben segít is a hidegháború genezisének feltárásában.

A kérdéshez kapcsolódó *Ránki György* nem osztotta teljesen Schröder véleményét a „gazdasági nyomás” kérdésében, és a USA délkelet-európai politikáját illetően is időbeli korlátozások figyelembevételét látta szükségesnek. Szerinte ugyanis az Egyesült Államok politikájában a gazdasági nyomás, és általában a délkelet-európai térség kérdése 1944—45-ben merül csak fel. 1942—43-ban az amerikai külpolitika még nem dolgozta ki eléggé a háború utáni terveit. Az 1944-es magyarországi fegyverszüneti egyezmény tárgyalásai jelentették az első komoly akciót, amikor az amerikai gazdasági érdekeknek egy erősebb hangsúlyozása és az amerikai gazdasági behatolás lehetőségének biztosítása felmerül. Mindez rá is mutat az amerikai politika háború alatti fejlődési irányára, erősödésére. 1944-ben jutottak el odáig, hogy megfogalmazzák: „Amerika egy olyan nagyhatalommá vált, hogy a világon nincs olyan kérdés, amiben ő nem lehet érdekelt.” Ez azután, mint ismeretes, többek között az angol—amerikai politikai ellentétek egyik forrásává is lett. 1941—42-ben az USA-t még jobban azok a kérdések érdekelték, amelyek az amerikai hatalmi politika hagyományos érdekszférájához kapcsolódtak. Ezért koncentráltak természetesen jobban a Csendes-óceánra, — most nem szólva olyan térségekről, amelyek nem voltak érintve a háborúban (pl. Dél-Amerika) — és ezért koncentráltak jobban Nyugat-Európára, ugyanakkor viszonylag kevésbé Délkelet-Európára. 1944-ben jut el az amerikai politika odáig, hogy konkrétan kidolgozza világpolitikai elveit. És ekkor jut el szükségszerűen Délkelet-Európához. De ez már 1944-ben van, akkor, amikor Délkelet-Európa térségében a Szovjetunió felszabadító hadműveletei folytán új helyzet állt elő és végbement vagy megindult már egy határozott irányú, természetesen nem az amerikai érdekeknek megfelelő átalakulás.

Végül mind Ránki, mind pedig *H. Michel* felvetették egy, a világháború gazdasági, társadalmi problémáiról tartandó szűkebb körű konferencia összehívásának gondolatát.

II. Regionális kutatás és a „Balkán-kérdés”

Mint a történetírás történetében annyiszor, hasonló célkitűzéseknél: egy több országot, nemzetet átfogó terület közös problematikájának kutatásánál a konferencián is két általános megjegyzés hangzott el többször is. Az egyik: helyes-e

a témában szereplő térség földrajzi behatárolása, illetve: e földrajzi behatárolás (Duna-medence) együttmozog-e a történeeszt szükségszerűen vezető társadalmi-politikai szempontokkal? A másik kérdés: lehet-e egyáltalán egy ilyen, a nemzeti kereteket, állami határokat (mely határokon belül tűnnek zajlani a XX. század politikai eseményei) túllépő térség történeti vizsgálatát elvégezni.

Ami a területi körülhatárolás kérdését illeti, már a vita bevezetőjében *Lackó Miklós* elmondotta, hogy szerinte a „Duna-völgye” körülírást fel kellene cserélni a „Középkelet-Európa” kategóriával, mivel így kapcsolható a vitához más, szervesen idetartozó ország, pl. Lengyelország világháborús története. *Herbert Steiner* (Ausztria) külön hangsúlyozta, hogy amiket e térség világháborús történetéről beszélünk, nem elég csak a forrásbázisunkat nemzetközi méretekre kiszélesíteni, hanem szempontjainkban is túl kell lépünk a nemzeti korlátokon, és meg kell kísérelnünk összehasonlító vizsgálatokat végezni. Kiemelendőnek tartja például e térség vizsgálatánál az Anschluß tényének figyelembe vételét. Mi 1939-től számítjuk a háború történetét, miközben az utolsó status quo 1938 őszen alakult ki, s ez már magában hordja a háború kitörését.

Az e korabeli osztrák történet bevonása a regionális vizsgálatba — ami szerinte mindenképp indokolt — egyébként is új szempontokat vet fel. Végig kellene egyszer például gondolni a térség egészének történetében fontos szerepet kapó kontinuitás-diszkontinuitás kérdését. Mint ismeretes, az első világháború előtti helyzet kontinuitásának biztosítása a németek szárnyai alatt, nagy vonzerőt jelentett e térségben. S ez egyik oka a térség szüntelen nemzeti összeütközéseinek. Ugyanakkor arra is figyelmet kell fordítani, hogy a Szovjetunió volt az egyetlen nagyhatalom, amely a diszkontinuitást, mely azonos volt a térség nemzeti önállóságának fenntartásával, komolyan vette. Az egyetlen nagyhatalom volt, amelyik az Anschluß miatt tiltakozott, noha ismeretes, az Anschlußot kizáró nemzetközi szerződést a nyugati nagyhatalmak is aláírták, sőt nagy részük volt annak létrehozásában. — Továbbá Ausztria fontosságát mutatja e térségben az is, hogy az 1943-as moszkvai külügyminiszteri értekezlet után szinte minden alkalommal napirendre kerül a náci Németország leverése után a független Ausztria visszaállításának kérdése, s ezt a jövődő béke szavatolásának feltételeként tartották számon.

Nemcsak lehetségesnek, de az összehasonlító történetkutatás szempontjából igen fontosnak mondotta a nagy térségek történetének kutatását *Madajczyk* (Lengyelország) professzor is. Az itteni referátumokból úgy tűnik — mondotta —, hogy Középkelet-Európa volt a 2. világháború legfontosabb ütközőpontja. Ő azon a véleményen van, hogy — mint az a korábbi, 1969-es (Párizs) és 1971-es (Varsó) második világháborús konferenciák eredményeivel történő összevetésből világossá válik — a különböző térségek szerepét illetően különbségeket kell tennünk. A Földközi-tenger térsége volt a náci és a szövetséges expanziók összeütközésének legfontosabb színtere, míg Középkelet-Európa a náci „élettér-tervek” szerves része volt és fontos szereppel bírt az európai biztonsági politika szempontjából. A Balkán pedig az angolszász és antifasiszta erők felvonulási területe lett volna éppen a nácik által eluralt Középkelet-Európával szemben. Ha elfogadjuk, hogy a Földközi-tenger medencéje a legtovább a háborús összeütközések központja maradt, úgy hasonló fontosságot még egy térségnek, a Balkánnak tulajdoníthatunk.

Ahhoz a kérdéshez, hogy vajon lehet-e Középkelet-Európa történeti kérdéseit együtt, mint adott térség problémáit tárgyalni, *M. Kozminski* (Lengyelország) elmondotta, hogy ezt a térség országai történeti fejlődésének hasonlósága minden-

képp indokolja. Azonban az alapvető történeti folyamatok, a gazdasági és társadalmi fejlődés vizsgálata — az itteni és európai fejlődési irányok különbözősége, a társadalmi struktúrákban jelentkező azonosságok, valamint a nemzeti és nemzetiségi kérdések szerepe — arra hívja fel figyelmünket, hogy a térségből a Duna-völgye államainak kiemelése nem helyes. A Balti—Fekete—Égei és Adriai tenger által határolt térségből csak a stratégiai pontokat (pl. Kárpátok) központba helyező hadászati szempontok indokolhatják egyedül e kiemelést, de politikaiak semmiképpen. A lengyel történetírásban Középkelet-Európát egységként kezelik és a fogalmat mindig az általa jelzett tágabb értelemben használják.

Zsilin akadémikus viszont a hadtörténeti szekció munkájáról adott összegzésében elmondotta, hogy hadtörténeti szempontból nem fogadható el a felszabadító harcok földrajzi szempontú — mint pl. „a Duna-medence felszabadítása” — vizsgálata. Ilyen elv alkalmazása esetén háttérbe szorul a legfontosabb: az ország, a nép, a pártok, az osztályok, a társadalmi-politikai, nemzeti, etnikai kategóriák. A leghelyesebb ezeket együttesen, komplex látásmód keretében kezelni.

Ránki György a hozzászólásokra adott válaszában kifejtette, hogy a vita is meggyőzte: van lehetőség egy bizonyos problémakörnek regionális vizsgálatára, különösen abban az esetben, ha az a régió nem egy alkalmi, a történelemnek egy pillanatnyi problémájával kerül szembe csupán, hanem egy bizonyos hosszabb társadalmi-gazdasági folyamat eredményeként alakul ki, külpolitikai-belpolitikai problémái minden különösség és minden sajátosság ellenére közösek, bizonyos értelemben azonosak. Egyetért *Zsilin* akadémikussal, hogy a régió és a nemzeti történelem szerinti vizsgálat nem egymással szembenálló, hanem egymást kiegészítő, bizonyos értelemben egymást teljessé tevő vizsgálati megközelítés lehet és a konferencián az is volt.

Jogosnak tartotta a kérdésfeltevést, hogy vajon a „régión”, amelyen Közép-és Kelet-Európát értjük, helyes-e, mint ahogy az előadásban történt, inkább a Duna-völgy problémáira leszűkíteni. Az előadás valóban inkább ennek, mint a Középkelet-Európa egészének problémáját vetette föl, és Steiner, valamint *Kozminski* kritikáival egyetért. Lengyelországot és Ausztriát azért hagyta ki, mert azok igen messzire vitték volna, igen kiszélesítették volna az egész problémakört.

Az e témakörhöz sorolható konkrét kérdések közül kétségtelenül a nagyhatalmak Balkán-politikáját érintették a legtöbben, illetve a Balkánnak a nagyhatalmak politikájában elfoglalt helye körül alakult ki a legélénkebb vita.

Mivel a főreferátumban a balkáni partraszállás kérdése exponált helyet kapott, így a hozzászólók közül többen is röviden kitértek erre: számot adva az egyes országok történeti irodalmának idevonatkozó értékeléséről. Így pl. a balkáni partraszállás és a balkáni front szerepének értékelését a lengyel történeti irodalomban *M. Kozminski* ismertette. *Zalacki* ezredes immár tíz évvel ezelőtt megjelent könyve nemcsak hatalmas nyomtatott, hanem a londoni Sikorsky-levéltár iratanyagaira is támaszkodva a balkáni frontot a nyugati szövetségesek koncepciójában igen fontosnak mondja. A Balkán-koncepció mögött meghúzódó politikai érdekeken túl az is világossá válik, hogy az olaszországi hadműveletek végeredményben egy kompromisszum — a nyugati (francia) és balkáni támadás közötti kompromisszum — eredménye volt. A szerző megállapítja: ha az olasz térségben igénybe vett 28 brit birodalmi hadosztályt vagy csak annak felét a

Brit szigetek körül csoportosították volna, akkor a nyugati front megnyitására kb. 6 hónappal korábban nyílt volna lehetőség. — Ezzel szemben viszont Kowalski másfél évvel ezelőtt megjelent munkája „A nagy koalíció” vitatja, hogy a balkáni kérdésnek ilyen nagy szerepe lett volna.

A hasonló, hasznos információközlő hozzászólások mellett talán a konferencia leginkább érdemleges vitája alakult ki a körül: miként helyezkedett el és milyen szerepet tulajdonítsunk a Balkán-térségnek a nagyhatalmak illetve az antifasiszta koalíció politikájában. Egyetértés mutatkozott abban, hogy a második világháború délkelet-európai térségének melyek voltak a legdöntőbb momentumai: a referátum és minden hozzászóló hangsúlyozta, hogy a kérdés fejlődését, a kérdés eldöntését elsősorban az a három körülmény szabta meg, amelyet Ránki az előadás bevezetésében is próbált hangsúlyozni, nevezetesen a Szovjetunió hadseregének győzelme, a Szovjetunió felszabadító hadműveletei Délkelet-Európában, másodsorban a szövetséges koalíció politikájának bizonyos egyeztetése, harmadsorban pedig — és itt a hozzászólók nem adtak természetesen valamiféle sorrendiséget — azok a belső erők, melyek kihasználták, felhasználták a Szovjetunió hadseregének győzelmét arra a régen szükséges gazdasági-társadalmi átalakulásra, mely iránt Délkelet-Európában a belső igény igen rég óta megvolt. De egyetértettek a felszólalók a németek Balkán-politikájának megítélésében is.

Nem így az antifasiszta koalíció és a Balkán viszonyának értékelésében. Nem volt véleménykülönbség ezen belül Ránki referátuma és a hozzászólók (Andrej Puskás, Korom Mihály) között sem abban a kérdésben, hogy a második front nagyjelentőségű volt a második világháború egész menete szempontjából, és hogy katonailag ezt nyugaton volt indokolt és szükségszerű megteremteni. Ez volt az a stratégia, amely végül érvényesült is, s amely nem csupán valamelyik ország, hanem a német nácizmus leverése szempontjából elsődleges volt. Nem volt véleménykülönbség abban sem, hogy a balkáni front megteremtése, mely elsősorban 1942—43-ban, de még 1944-ben is — bizonyos mértékig tehát akkor is, mikor már a második front kérdése eldőlt — az angol politikának fontos célkitűzése volt. A németek szempontjából ez az adott helyzetben viszont katonailag egy másodlagos front megteremtése lett volna. Abban is egyetértettek a jelenlévők, hogy itt az angol politikának külön érdeke az antifasiszta koalíció egészének érdekében, bizonyos értelemben a nácizmus elleni harc eredményes befejezésével került összeütközésbe.

A véleménykülönbség abban volt, hogyan értékeljük az egész angol politikát. És ez a vitában újra metodológiai és forráskérdéseket vetett fel.

Puskás Andrej részletesen taglalta a második front és általában az angol politika beállítását a nagyjából nálunk is ismert forrásokat (amerikai publikációk, részben dokumentumok) a szovjet és részben az amerikai irodalom alapján (Kulis: Második Front; Jakovlev monográfiája Rooseveltről). Ezek alapján Puskás igen hangsúlyozandónak tartotta az angol politika törekvését a balkáni térség feletti — alapjában „gyarmati” — ellenőrzés megszerzésére. Ránki vitatkozott a beállítással, nem is annyira a kategória-használat helyes vagy nem helyes voltát vitatta, hanem az angol politikáról ezzel adott értékelést. Ő *Korom Mihály*-lyal értett egyet: az angol politikát alapjában minden különálló érdek és minden, a szövetséges koalíción belüli ellentmondás ellenére is végső soron a német-ellenes koalíció egysége megtartásának célkitűzése vezette. Erre kényszerítve is volt, akár akarta, akár nem, részben azért, mert ő maga is a német veszélyt tartotta a legfontosabbnak, másrészt, mert amikor saját érdekeit a szövetségesei elé kívánta helyezni, akkor a koalíció elve és a koalíció ereje kényszerítette, hogy végül is annak

politikáját érvényesítse. Ránki ezek alapján számos vonatkozásban nem tudta elfogadni Puskás Andrej érvelését és szerinte a Puskás által elmondottak bizonyos értelemben éppen hogy az antifasiszta koalíció szellemének — melyre a Szovjetunió mindig is nagy figyelemmel volt — nem felelt meg. A vitához ezután módszertani megjegyzéseket fűzött: szerinte a lényeg nem is már az egyes adatoknak a kérdése, hanem az: Hogyan használhatunk dokumentumokat és milyen dokumentumokat használhatunk? Szerinte egy ország külpolitikájának egész célkitűzéséből — mint jelen esetben Angliából — mindig helytelen egyes dokumentumokat kiemelni. Egyrészt azért, mert a dokumentumoknak teljes áttekintése feltétlenül szükséges, legalábbis amennyire ezt a történész megteheti; még akkor is, ha az az előnytelen vagy egyoldalú helyzet áll elő, hogy egyfelől rendelkezésre állnak a dokumentumok ezrei, másfelől viszont teljesen hiányzanak. Az is ismert, hogy ez mindig egy bizonyos egyoldalúság veszélyével fejeget, mert ugyan a dokumentumokkal és tényekkel szembe lehet állítani a hiányzó forrásokat „pótló” forrásokat, de ezek értéke a tudomány számára meglehetősen kevés.

A másik módszertani kérdés viszont az adott ország társadalmi berendezkedésének és külpolitikájának összefüggése. Természetes, hogy e külpolitika teljesen más a Szovjetunió esetében, ahol egy szocialista társadalom építéséről és e társadalom külpolitikájáról van szó, és teljesen más egy Anglia vagy USA esetében, ahol egy más, kapitalista társadalmi-politikai berendezkedés áll fenn. Ami most már e külpolitika megítélését illeti: a történésznek mindig szembe kell néznie azzal, hogy ennek a távlati és alapjában elvi külpolitikának van egy mindennapi gyakorlata, s a továbbiakban a kérdés az, hogy ez a mindennapi gyakorlat miként érvényesül és hogy alakul. Ennek folytán a nagy elvek egy sor gyakorlati problémával: koncesszióval, tárgyalással, engedménnyel, előrehaladással, visszavonulással párosulnak. A történésznek ezt kell alaposan feldolgoznia, feltárnia. A kérdés nem egyszerűen az, hogy az egyiknél ez volt a külpolitikai célkitűzés, a másiknál pedig az. A politika mindig az erők szembenállásából fakad, az erőknek a konfrontálásából alakul, s így nyugodtan elmondhatjuk, hogy a politika nem „szerelem” kérdése — mondotta Ránki. Világos volt, hogy az angol külpolitika nem szerelemből csatlakozott a Szovjetunióhoz, és Sztálin sem szerelemből csatlakozott Churchillhez. Az antifasiszta koalíció bizonyos pillanatnyi érdekeknek a szövetsége volt, ez a pillanatnyi érdek azonban egy sor ellentmondást tartalmazott, egy sor ellentmondást takart, de az adott helyzetben ez érvényesült, ez győzedelmeskedett, és a konfrontáción belül ezeket mindig figyelembe kell venni. — Ilyen értelemben Ránki szerint a probléma a források kezelésének és mindjárt annak kérdése is, hogy az egész háborúban mi volt a politika fő- és mellékvonala. Végül Ránki külön kiemelendőnek tartotta, hogy ebben van köze és Andrej Puskás között nézeteltérés, amellet, hogy a főkérdésben: a második frontnak a Nyugaton kellett megteremtődnie, egyetértének.

Lackó Miklós a szekció vitavezetői zárszavában a Balkán-kérdésről folytatott vitát így foglalta össze: „a nézeteltérések körülhatárolódtak, amennyiben tisztázódott, hogy időben milyen közelebbi és szűkebb időszakra korlátozódnak a nézeteltérések; tisztázódott az, hogy itt időbeli elhatárolásra van szükség, tisztázódott az is, hogy amennyiben a nyugati hatalmak fogalmát is belsőleg nem egységes, hanem differenciált fogalomnak tekintjük, úgy újabb segítő eszközt kapunk arra, hogy ebben a vitakérdésben is előrehaladjunk, és ha talán nem is ezen a kollokviumon, de a későbbiekben megnyugtató tudományos eredményre jussunk.”

III. Külpolitika és diplomáciai mechanizmus

Föderációs tervek és az emigráció

Már a konferencia első hozzászólója, *L. Nagy Zsuzsa* hangsúlyozta a világháború alatti emigrációk, illetve a Középkelet-Európára vonatkozó konföderációs tervek jelentőségét. E terveknek nemcsak azt az oldalát kellene néznünk — mondotta —, amit mi állandóan tekintetbe veszünk, hogy ui. azok szovjetellenességet hordoztak magukban, hanem arra is figyelemmel kell lennünk, hogy a konföderációs terv már önmagában is egy lehetőséget, és készítői részéről határozott szándékot jelentettek: túlélni e térségben az oly sok problémát hozó nacionalizmusokon. A föderáció a magyar emigráció oldaláról (különösen Jászi és Károlyi említendő e vonatkozásban) azt is jelentette, hogy a hitleri fasizmus által ügyesen kijátszott nacionalista ellentétektől megszabadulva e térség nemzeteinek demokratikus egyenjogúságán alapuló államalakulatot kívántak létrehozni. Természetesen az sem tagadható, hogy pl. Jászi elgondolásaiban állandóan ott élt egy valamiféle „harmadik világ”-ról alkotott elképzelés, mely szerint a létrehozandó demokratikus konföderáció valami módon közvetítő, középső helyet foglalt volna el a Szovjetunió és Nyugat-Európa között.

E kérdéskörhöz tartozik az is, hogy a demokratikus emigráció milyen utat látott a háborúból való kibontakozásra ill. a háború utáni új átrendezésre. Ha elgondolásaikat összefogni kívánnánk, akkor azt mondhatnánk, hogy ők azt gondolták: 1918 október, az őszirózsás forradalom programja lehet az újabb kibontakozás alapja. Belpolitikailag e program ugyanis a földosztást, külpolitikailag pedig eltávolodást a németektől és a szlávok felé történő közeledést tartalmazott volna. Hogy mennyire konkrétan gondolták végig programjukat, azt mutatja Károlyi egyik kijelentése is, mely szerint progresszív fejlődés Magyarországon a Szovjetunió támogatása nélkül elképzelhetetlen.

Másik — egyetemesebb vonatkozású — kérdés, hogy e térség nyugat-európai, amerikai emigrációi mennyire tudták vagy egyáltalán mennyire igyekeztek programjaikat 1943—44-ben összehangolni. Noha az irodalomból hiányzik ennek összehasonlító feldolgozása, annyi — s itt Nagy Zsuzsa kapcsolódott Ránki előadásának néhány megállapításához — máris világos, hogy (Jászi szavaival): „e kis népek nem tanultak a történelemből”. Így pl. Károlyit és Jászit nagy csalódás érte, amikor a csehszlovák emigrációval tárgyaltak.

A középkelet-európai nyugati demokratikus emigrációk szerepe vizsgálatának jóval kevesebb jelentőséget tulajdonított *H. Steiner* (Ausztria). Szerinte ezek politikai szerepe igen kicsiny volt, sőt, ami a nagypolitika alakulását illeti, arra semmi befolyással nem bírtak. Az iratok azt bizonyítják, hogy az amerikaiak és az angolok ezzel nem törődtek, hanem követték saját érdekeiknek megfelelő céljaikat. Az emigráció memorandumait, beadványait a kormányok tudomásul vették, de a politikai megoldásoknál célkitűzéseik ettől teljesen függetlenek voltak.

Az emigráció szerepét ő abban látja, hogy ezek megőrizték azokat a demokratikus irányzatokat, melyeket hazájukban a fasizmus megsemmisített. Fontosabb volt az emigráció az otthoni ellenállás szempontjából is. Egy példát idézett, amikor az osztrák monarchista emigráció Churchillnek ajándékot adott, s ő ez alkalommal az osztrákok porosz iga alóli felszabadításáról beszélt. Erre a náci propaganda a maga fasiszta módján azonnal reagált: a *Völkischer Beobachter* azonnal nagy cikket közölt, mely szerint Churchill a galíciai zsidóknak megígérte Ausztria felszabadítását. Tehát ezeknek az akcióknak volt otthon visszhangjuk, komolyan

vették azokat. Mindezt együttvéve, beszámítva a háború utáni kibontakozást, valamint a döntések meghozatalánál az emigrációk szerepét, egészében azt igen csekélynek tarthatjuk s Ausztria példájánál maradva talán az egy Rooseveltt volt, aki pl. a Habsburg-emigrációt politikailag komolyan vette.

Vigh Károly a világháború alatti emigráció történetére vonatkozóan a Svájcban élő magyar emigráns, Aggteleki tábornok anyaggyűjtéséből idézett egy, az emigráció kérdésével összefüggő, de itthon nem ismert dokumentumot. 1944. szeptember 21-én Eckhardt Tibor egy — állítólagos — táviratot kívánt eljuttatni Henyei Gusztávnak, amely tulajdonképpen Rooseveltnak az üzenetét tartalmazza Horthy számára, és ez az üzenet úgy szól, hogy Magyarország ne a Szovjetunió, hanem az angolszászok előtt tegye le a fegyvert. Ez azért érdekes, mert ez a quebec-i konferencia titkos határozatai között szerepel; (ahogy ezt legalábbis Henyei megjegyzése tanúsítja). Itt Quebecben jött létre az említett megállapodás Roosevelt, Churchill és Eden között, amit Eckhardt továbbított volna Henyei Gusztávnak. A távirat csak utóbb jutott Henyei birtokába.

Eckhardt Tibor és szerepének említése adta az alapot *Hajdú Tibornak*, hogy néhány forráskritikai megjegyzést fűzzön a világháborús forrástermeléshez. Szerinte az a távirat, amelyet Vigh Károly említett, a valóságban nem igen létezhetett és létezhet, amivel nem kívánja természetesen kétségbe vonni, hogy van valahol egy papiros, amin ez a szöveg áll. Figyelmeztetett azonban arra, hogy már egyidejűleg is mennyi dokumentumot hamisítottak az ellenség illetve a szövetségesek félrevezetése céljából a harcoló hatalmak, és hogy a dokumentumok hamisítása valószínűleg a háború befejeztével sem szűnt meg teljesen. Szerinte az Eckhardt-féle távirat tartalma teljesen valószínűtlen. Mert — mondotta Hajdú —, Rooseveltt tanácskozhatott ugyan Eckhardt Tiborral, de nem küldhetett az ő útján sem hivatalos, sem nem-hivatalos üzeneteket, és úgy gondolja, hogy egy ilyen dokumentumot először nemzeti történettudományi fórumon érdemes megvitatni, és csak „ha a valószínűség bizonyos pecsétjét tudjuk már ráütni”, akkor érdemes nemzetközi szinten azzal foglalkozni.

Ezután Hajdú kitért a magyar világháborús emigráció egyik kétségtelenül legnehezebben kiismerhető alakjának, Eckhardtnak szereplésére. Elmondotta, hogy a demokratikus magyar emigráció és ennek nyomán a történetírás, amennyiben foglalkozott Eckhardt személyével, őt elsősorban mint a Horthy-rendszer nyugatra küldött ügynökét kezelte. Noha az egyik nem zárja ki a másikat, megkockáztatja azt a feltevést, hogy Eckhardt Tibor nem annyira a Horthy-rendszer nyugatra küldött ügynöke volt, mint egy bizonyos nyugati követségekkel már itthon is kapcsolatban álló politikus, aki 1941-ben szükségét érezte annak, hogy külföldre távozzék és végül is abban az országban kötött ki, amelynek diplomáciai köreivel addig is a legszorosabb kapcsolatban állt. Az kétségtelen (és bizonyos fokig félrevezető tény), hogy folytak tárgyalások, amit megemlít — bár kis mértékben — a nyugati és a magyar történeti irodalom is, arra nézve, hogy alakuljon valamiféle magyar ellenkormány nyugaton Teleki Pál elképzeléseinek keretében. Hajdú az angol és amerikai külügyminisztériumnak jelenleg hozzáférhető irataira alapozva mondta, hogy ezek a tárgyalások végeredményben nem végződtek eredménnyel, illetve csak abból álltak, hogy az itteni angol és amerikai követek igyekeztek rávenni Horthyt és Telekit, hogy tegyenek hasonló lépéseket. Horthy a maga diplomatikus módján tett is bizonytalan ígéreteket, amelyeket ezek a diplomaták, akik sajnos mindig a kellesztésnél komolyabban vették Horthy szavait, úgy fogták fel, hogy Horthy nekik ígéretet tett arra: amennyiben Magyarország kényszerül Jugoszláviát megtámadni, Bethlen István, Eckhardt Tibor és még

egy-két komoly súllyal bíró politikus nyugatra távozik, és ott néhány nyugat-barát vagy legalábbis náciellenes magyar diplomatával együtt ellenkormányt alakítanak. Valószínűleg Eckhardt volt az, aki leginkább komolyan vette ezt a tervet, és a kormány engedélyével Amerikába távozott. Kétségtelen: az amerikai külügyminisztérium a háború egész idején bizalmi emberének tekintette Eckhardtot, és 1941—42-ben arra törekedett, hogy az ő vezetésével valamiféle magyar függetlenségi mozgalom, németellenes mozgalom alakuljon ki, amely alkalmas lehetett volna egy bizonyos történelmi helyzetben arra, hogy esetleg Magyarországon megakadályozza a kommunizmus térnyerését. 1942 nyarán azonban az amerikai külügyminisztérium — részben a magyar demokratikus emigráció nyomására, részben pedig az Eckhardt-féle irányzat hazai perspektívtalanságának felismerése hatására — kénytelen volt hivatalosan is, nyilvánosan is elejteni Eckhardtot. Noha 1944-ben még egyszer megpróbálták őt elővenni és egy díszidens magyar követekből alakítandó magyar ún. követi tanács élére állítani — amely félhivatalos emigráns kormány lett volna —, az Egyesült Államok szövetségei, nemcsak a Szovjetunió, de Anglia is igen határozottan elutasították ezt a gondolatot, és így „Eckhardt egy időre alámerült a történelem süllyesztőjébe”.

Hajdú ezután csatlakozott azok véleményéhez, akik hangsúlyozták: a második világháború történetével kapcsolatban érdemes lenne behatóbban foglalkozni az egyes országok, így Magyarország külföldi demokratikus haladó emigrációinak szerepével és jelentőségével. A magyar nyugati emigrációról természetesen elmondhatjuk, hogy ez nagy súllyal nem rendelkezett. A Károlyi Mihály irányításával sok nyugati országban kialakult mozgalom, amelynek szervezetei működtek Kubában, Mexikóban, Kanadában, Bolíviában, Egyiptomban és Palesztinában, sőt 1944-ben sajátos módon legalísan a fallangista Spanyolországban is, egy olyan szervezet, amelynek zömét a börtönből kiszabadult volt internacionalista brigádtagok alkották néhány Franciaországból odamenekült antifasisztával együtt. Egy nem teljesen lényegtelen dolgot el tudtak érni ezek a demokratikus függetlenségi szervezetek: megakadályozni azt, hogy a különböző nyugati országokban tartózkodó horthysta elemek álnémetellenes vagy valóban németellenes, de horthysta magyar mozgalmakat hozzanak létre, ezekkel a saját politikai céljaikat alátámaszthassák és a háború után ezekre hivatkozva esetleg a magyar belpolitikában megvethessék a lábukat. A különböző konföderációs tervek és a különböző kiugrási tervek megítéléséről Hajdú elmondotta, hogy ez esetben nem szabad elfeledni: „végeredményben az összes ilyen tervek és kísérletek elsősorban nem azon buktak meg, hogy végrehajtóik vagy tervezőik jól vagy rosszul, így vagy úgy csinálták őket, hanem hogy végeredményben a nagyhatalmak politikájában tartósan és alapvetően nem volt hely ilyen tervek számára”. Bizonyos fokig szerinte ugyanez a helyzet a konföderációs tervekkel. Ez igen szép gondolat — mondotta —, ami legalábbis Magyarország számára egész biztos mindig előnyös lett volna, de a nagyhatalmak mellett elsősorban azt kell látnunk, hogy maguk az illetékesek — eltekintve a magyar demokratikus politikusoktól — között nem nagy lelkesedés mutatkozott. A csehszlovák emigráns kormány pl. a háború első felében hajlott bizonyos csehszlovák—lengyel laza konföderáció gondolatára, de nem hajlott egy csehszlovák—magyar konföderáció gondolatára, ugyanakkor a nyugati hatalmak esetleg támogattak volna valamiféle osztrák—magyar—bajor konföderációt, amiből viszont Magyarországnak nem származott volna sok öröme. Ezért ezek a tervek tulajdonképpen a realitások terére soha nem is léphettek, annak ellenére, hogy — szögezte le Hajdú ismét — Magyarország számára tulaj-

donképpen valamiféle közép-európai konföderáció mindig is nagyon előnyös lett volna.

Ránki György, az érintett kérdésekhez kapcsolódva válaszában elmondotta, hogy ő nem látja bizonyítottnak forrásszerűen azt a Vigh által említett tényt, miszerint a csehszlovák KP vezetői beleegyeztek volna Moszkvában a szlovákiai magyarság kitelepítésébe. — Mindarról, amit az Eckhardt távirattal kapcsolatban a vitatkozók elmondottak, az a véleménye, hogy ez az állítólagos távirat szinte beilleszthetetlen az amerikaiak korabeli politikájának keretébe. Az amerikai elnök senkinek sem adhatott olyan távirat küldésére felhatalmazást, mely az akkori amerikai állásponttól (ui. a Szovjetunió nélkül nem tárgyalnak a térséget illetően) teljesen eltér.

A „nem hivatalos diplomácia”

A nem hivatalos diplomácia kérdését *Jemnitz János* vetette fel, hozzászólásában igyekezett a témakört körvonalazni és jellemző példákat idézni. Angliai kutatásai eredményeiről elmondotta, hogy az angol Labour Party sokkal nagyobb befolyást gyakorolt éppen a háborús években az ország külpolitikájára, mint az első pillanatban feltételezhetnénk. Itt nem csupán arról van szó — mondotta —, hogy az országban roppant befolyásos ellenzék volt, hanem arról is, hogy a Labour Party szoros kapcsolatot tartott a különböző követségekkel, elsősorban a szovjettel (Majszkijjal), de hasonlóan a lengyelrel, a csehszlovákkal (személyesen Jan Masarykkal) és jó kapcsolatai voltak a román követséggel is. Ugyanakkor érthető módon közel kerültek a francia kormány bizonyos köreiből, a szocialista párthoz, Blumhoz. Ilyen módon sok helyről ellenőrizhették a hivatalos angol külpolitikát és azt számos ízben opponálták is. Szerinte ha ezt a nem hivatalos diplomáciát komolyan áttekintենék, akkor a második világháború történetére vonatkozó kutatások időhatárának kérdésében mindenképp H. Steinernek adna igazat: vissza kell menni 1939-nél is korábbra, legalább a spanyol polgárháború történetéig, ahol éppen ez a nem hivatalos diplomácia elég fontos tényezőként játszott közre. Az a kérdés természetesen mindig felvethető, miként az emigrációs politika esetében is: mit ért el a hivatalos diplomáciával szemben a nem hivatalos diplomácia.

Esetről esetre nagyon pontos elemzést igényelne, mondotta *Jemnitz*, hogy kijelölhessük ennek a nem hivatalos diplomáciának a tényleges hatását, „hiszen ez szorososan a közvélemény és a hivatalos diplomácia kölcsönhatásához tartozik”.

Ezután *Jemnitz* a nem hivatalos diplomácia szerepére néhány példát idézett. Már a müncheni komplexus idején jól kitapintható a nem hivatalos szálak találkozására és fellépésük a hivatalos müncheni politikával szemben. Az az erősödő tendencia, mely már a spanyol polgárháború idején jelentkezik a közvéleményben és a nagy pártok megnyilvánulásaiban, München idején erősödik, s ekkor az angol diplomácia is érzékelt: itt most már hamarosan Angliára is sor kerül. A nem hivatalos diplomácia nagyon jól láthatóan hat az angol kormányra 1939-ben, s ennek egyik eredménye, hogy az angol—lengyel, később a román szerződést megkötik. Szinte határozott külpolitikai vonalvezetést mutat, ahogy pl. a Labour Party politikusai Majszkijjal és egyidőben a lengyel követséggel is tárgyalnak és megpróbálják azt a bizonyos szovjet—lengyel problémát feloldani, és a biztonsági politikát érvényesíteni. Ugyanerről beszélnek az angol akták román—szovjet vonatkozásban is. A szovjet—nyugati kapcsolatok idején a Labour megpróbál ismét a kormány hivatalos politikájával szemben hatni. Ez odáig megy, hogy kialakul egy

sajátos koalíció a konzervatív ellenzék, Churchill, Mac Millan és a Labour között. Általában minden külpolitikai vitában létrejött egy olyan hallgatólagos megállapodás, hogy az ellenzék és a Labour kölcsönösen tájékoztatja a parlamenti viták előtt egymást várható állásfoglalásaikról. Mindez szerinte mutatja, hogy többről van szó, mint egy párt és egy egyszerű ellenzék jelentkezéséről. Ha ezt esetről esetre, háborús feszültségről feszültségre, országról országra ellenőriznénk, hasonló eredményre juthatnánk. Idézte Franciaország példáját, ahol szintén fennáll a különbség a külügyi megoldások kérdésében. Jellemző mindkét országra, hogy amikor létrejött a szovjet—német egyezmény, és mind az angol, mind a francia politikai életben az újabb kísérletezések láthatók; mindennek ellenére a Szovjetunióval felvenni a kapcsolatot egy bekövetkező német támadás esetére számítva, akkor nem véletlenül Herriot neve bukkan fel Franciaországban; és Angliában is egy nem hivatalos politikus, Purcel neve vetődik fel, aki hosszú ideig az angol—német szakszervezeti egységbizottság élén állt. Vagyis — „bizonyos szituációban ez a bizonyos nem hivatalos külpolitika nagyon érdekes és fontos szerepet tölthet be”, foglalta össze Jemnitz a nem hivatalos diplomáciai funkciójáról mondottakat.

A Jemnitz által exponált nem hivatalos diplomáciai vonal tevékenységére Vigh Károly magyarországi példákat idézett. Utalt arra, hogy a második világháború idején a Független Kisgazda Párt-nak és személy szerint Bajcsy-Zsilinszky Endrének voltak olyan külföldi megbízottai, főleg a semleges országokban, akik azt a bizonyos függetlenségi politikát képviselték, amelyet a demokratikus front. Ezek igyekeztek közreműködni abban, hogy Magyarország a háborúból kiléphessen. Ilyen nevezetes és ismert diplomatája volt a Kisgazdapártnak és személy szerint Bajcsy-Zsilinszky Endrének Ilonti Ferenc. De utalt a Revíziós Liga kevésbé ismert ilyen irányú tevékenységére, amelyet az a második világháború éveiben folytatott: eltérően a korábbi — itt nem részletezhető — funkciójától, most a semleges országokban élő exponensei és a liga vezetője, Fall Endre útján közreműködött a már említett bizonyos demokratikus ellenzéki politika segítségével a külpolitika síkján. Noha ennek számos dokumentuma még nem került nyilvánosságra, de ezekről tudunk.

A diplomáciai-külpolitikai tevékenység mechanizmusának témájához kívánczik a Horváth által felvetett, de elvileg meg nem fogalmazott problematika: a katonai felsőbb vezetésnek gyakran viszonylagosan önálló tevékenysége. Ez akár úgy is tekinthető, mint egy „sajátos diplomáciai vonal” — mondotta az ülést befejező felszólalásában Lackó Miklós. És itt Lackó részben visszakanyarodott a bel- és külpolitika viszonyának általánosabb kérdéseihez: szerinte ui. ezeket a nem-hivatalos diplomáciai tevékenységeket mindig országonként külön-külön konkrétan kell vizsgálni. A diplomáciai mechanizmus egészének működése országonként igen különböző képet mutat és nyilvánvaló, hogy jellegét a társadalmi-uralkodó rendszerek határozzák meg alapvetően: mely elemei és mikor erősebbek, gyengébbek. Természetes, hogy e mechanizmusok egészen mások a kis országok és a nagyhatalmak esetében, s időbelileg is jelentős mértékben különbözőek. Ha most már Magyarországra gondolunk, akkor meg kell állapítani, hogy Magyarország azon kis középkelet-európai országok közé tartozott, ahol a diplomáciai tevékenység egész mechanizmusa igen „egyszerű” volt. A kor külpolitikáját egy szűk vezető réteg alakította és az ország súlyának, diplomáciai korlátozottságának megfelelően mozgásteret igen szűk volt. Ez a magyar külpolitikára rányomta bélyegét.

*

Mind a föderációs tervek, illetve az emigráció, mind pedig a hivatalos, nem-hivatalos diplomáciai vonal kérdését *Ránki* a külpolitika, a külpolitikai döntések mechanizmusa működésének általános keretébe illesztve válaszolta meg.

A föderációs elképzelésekről és az emigráció kérdéséről elmondotta, hogy ez ismét a külpolitika mechanizmusának a kérdésére irányítja a figyelmet. Azoknak a tényezőknek kérdésére, melyek a külpolitikát, külpolitikai elképzeléseket formálják. Nyilvánvaló — mondotta —: ahhoz, hogy erről valamiféle képet és véleményt alkothassunk, szükséges figyelembe venni az illető ország társadalmi berendezkedését, politikai felépítményét, centralizáltságát vagy decentralizáltságát, a különböző politikai erők, politikai vélemények egymás közti hatását. Ezt látjuk a föderációs terveknél is. Ez tipikusan az a kérdés — mondotta —, amelyet különböző politikai erők, különböző politikai elképzelések nagyon is különböző előjellel tudnak felvetni. És *Ránki* itt utalt a saját referátumában is érintett *Carr*-féle elképzelésekre, valamint a *Nagy Zsuzsa* által említett baloldali, demokratikus tervekre. „*Aligha* kétséges — mondotta —, hogy e terveknek volt egy objektív társadalmi és politikai alapja; az a tapasztalat, amelyet a két világháború között a Duna-völgyi problémák szolgáltatottak az itteni országok egymás közötti ellenségeskedései.” Tehát a kérdés egyfelől felvetődött mint a demokratikus baloldalnak az igénye a Duna-völgyi nemzeti ellentétek és nemzeti korlátoltságnak a leküzdésére. Felvetődött ugyanakkor, mint bizonyos gazdasági igény is, amelynek nem volt egységes politikai színezete, de határozott törekvést jelentett bizonyos gazdasági nagyobb térség-egységnek a kialakítására, és ennek — fűzte hozzá *Ránki* — objektív gazdasági alapja adva is volt. Felvetődött a konföderáció konzervatív oldalán is. Bizonyos angol politikai körök számára például az elsősorban egy szovjetellenes védőövezet felállításának a formája lett volna, ahogy ezt a szovjetek fel is ismerték. Ezért utaltak 1943-ban ismételtén arra, hogy ők ebben a föderáció gondolatában a két világháború között nagyon szégyenletes funkciót betöltő cordon sanitaire gondolatának egy újraélesztését látják. Azaz *Ránki* szerint nagyon világos, megkülönböztetést kell tennünk: nem állíthatjuk be úgy a kérdést, hogy aki a föderáció gondolatával foglalkozott, az szovjetellenes volt rögtön, vagy automaticae, hanem azt kell vizsgálat tárgyává tenni, hogy milyen megfontolásokból merül fel a gondolat és mi volt adott helyzetben esetleges politikai funkciója. És itt van az érem másik oldala. *Ránki* szerint ugyanis bármennyire nemes és tisztességes, és gazdaságilag teljesen helyesek is voltak ezek a konföderációs tervek, funkciójuk 42—43-ban szükségszerűen, kétségtelenül szovjetellenes volt. „Miután a politikában sosem a tisztas szándékok, hanem mindig a gyakorlati eszközök érvényesülnek, itt is világos volt, hogy a nagyhatalmi politika keretében ennek a konföderációnak — és ez az angol politikában eléggé világosan látszik — milyen szerepe lehet, erre milyen elképzelés van” — mondotta. Függetlenül attól, hogy e terveket hogy gondolta *J. Carr* vagy *Jászi*, esetleg mások, itt a cordon-sanitaire-nek az érvényesüléséről lett volna szó. A szovjet kormány reakciója erre tehát teljesen helyes volt.

Ugyanígy a külpolitikai döntések mechanizmusa a kérdés osztrák vonatkozásában is — mondotta *Ránki*. Itt *Steiner* példáját idézte az 1943-as moszkvai külügyminisztériumi értekezleten született deklarációt az osztrák függetlenség helyreállításáról. Ez is hosszú, korábbi és sokoldalú vita eredménye, mely azt is mutatja, hogy a külpolitikában (mint pl. az angol külpolitikában) olyan politikai ellentétek is támadhatnak, ahol a tartalmi, belpolitikai különbség nincs is adva. *Churchill* és *Eden* véleménykülönbségére utalt Ausztria kérdésében. Amikor *Eden*

1943-ban látogatást tesz Rooseveltnél, egyetértettek abban, hogy Ausztria és Magyarország nemzeti függetlenségét vissza kell állítani a második világháború után. Ez 1943 áprilisában volt, és mint ismeretes, ezzel szemben Churchill még sokáig, sőt a moszkvai konferencia után is sokáig hangoztatta a föderáció tervét. Ebből szintén adódik egy módszertani tanulság, mondotta Ránki: hogy egy olyan külpolitikai vezetésnél, ahol a vezetés és a döntés nem centralizált, másfelől egy olyan döntésnél, amikor adva van a lehetősége, hogy ne csak az eredményeket, a végleges deklarációkat olvashassuk, hanem azt is, hogy milyen elképzelés mikor és hogy született meg, akkor a döntések mechanizmusába is betekintést nyerhetünk. Ugyancsak nagyon jó példának mondotta a Steiner által idézett Roosevelt példát a személyi elképzelések szerepére. Az amerikai elnöknek sok alapvető döntése sokkal realisabb volt Délkelet-Európa vonatkozásában és általában az antifasiszta koalíció vonatkozásában, mint az angoloknak; ezzel szemben a Habsburgok mindig meghallgatásra találtak nála. Ebben szerepet játszott tán az is, amire előadásában is utalt: szerinte az amerikai külpolitika tényleges és potenciális ereje és elképzelései politikai kidolgozottsága között 1943-ig egy lényeges úr volt. Általános elképzeléseim túl, hogy pl. fenn kell tartani a kapitalista rendet Délkelet-Európában, konkrét elképzelései nagyon gyengék voltak, tájékozottságuk pl. jóval alul maradt az angolokénak.

A hivatalos és nem hivatalos diplomácia megkülönböztetésének kérdését Ránki szintén a külpolitikai mechanizmusok keretébe utalta. Egyetértett Jemnitz Jánossal, de ő egy kissé más „modell” felállítását javasolja. A valóságban ugyanis nemcsak hivatalos és nem hivatalos diplomácia van, hanem a hivatalos diplomáciának is két vonala létezik: és a második világháború idején ez nemcsak a koalíciós kormányzatú Angliára vonatkozik, hanem más országokra is. Gyakorlattá válik, hogy a kormányok kísérleti ballonokat engednek fel: kipuhatolni az elképzeléseket; vagy amikor a kormány szándékát nem akarja világossá tenni, vagy nem akarja elkötelezni magát egy döntés mellett, és akkor éppen a koalíciós partnerek, vagy az ellenzéken keresztül tapogatózik: egy-egy akciónak mi lenne a hatása.

IV. Forrásbázis, forrásfeltárás, forrásfelhasználás

A világháborús irodalom historiográfiájának témája szükségszerűen vetett fel módszertani, elvi kérdéseket is. Ezek természetesen a történész számára leginkább hasznosítható módon, a konkrét kérdések vitatása közben, a tények, összefüggések értékelése kapcsán, néha csak mellékmondatokban fogalmazódtak meg. A vitakérdések eddigi exponálásánál mindig nyílt alkalom, hogy ezt az összekapcsolódást érzékeltessük. Azok a megjegyzések azonban, melyek az eddigi történeti irodalom forrásbázisát és a háború történetére vonatkozó források felhasználását érintették, nem szűkíthetők le egy témakörre. Az elhangzottak logikailag lényegében két csoportra bonthatók: 1. a forrásbázis, 2. a források felhasználásának kérdéseire. Lássuk előbb a *forrásbázis* kérdéskörét.

„Az emberek millióit érintő háború forrásanyaga igen szűk és hiányos — mondotta a minél teljesebb forrásfeltárás szükségességét hangoztatva *Zsilin* akadémikus megnyitó előadásában. A kutatónak igen széleskörű ismeretekkel kell rendelkeznie, hogy a nagyközönséget erről a közérdeklődést kiváltó témáról az igazságnak megfelelően informálhassa. Az eddigi nagy levéltári anyagok feldolgozását továbbra is ki kell egészíteni a memoáirodalommal, valamint a rokontudo-

mányoknak a háború történetét érintő kutatásaival. E szerteágazó forrásfeltárás nyomán azonban fellép annak veszélye, hogy a nemzetközi bibliográfiák jelezte többtízezernyi kötet, cikk anyagát egyszerűen nem vagyunk képesek feldolgozni. Ez áll tapasztalata szerint mind az óriási méretű szovjet, mind a külföldi irodalomra. Tehát az egyik legfontosabb feladatunknak a már eddig is feltárt forrásokban való eligazodást, annak felmérését tarthatjuk. Meggyőződése egyébként, hogy ebben a kérdésben az idő előrehaladásának is nagy szerepe lehet: „minél magasabbról tudunk visszatekinteni a történettudomány lépcsőiről a múlt idők eseményeire, annál pontosabban, világosabban látjuk a háború egészét és részleteit is.” Úgyanakkor, amint mondotta „minél mélyebben megértjük a háborúban lezajlott folyamatok lényegét, annál több új kérdés, probléma, kérdés jelentkezik, melyeket feltétlenül meg kell oldani”.

A háború történetének forráskérdéseivel a felszólalók közül többen is foglalkoztak. Mindjárt hozzátehetjük: majdnem mindenki egyöntetűen a levéltári anyagok minél teljesebb feltárását jelölte meg legfontosabb feladatként. Ránki főreferátumának méltatásánál is többen kiemelték annak fontosságát, hogy a szerző az utóbbi évben megnyitott angol levéltárak irataira támaszkodik. *H. J. Schröder* például elmondotta: az USA-ban a második világháború történetére vonatkozó hidegháborús történeti koncepciókat éppen azért lehetett visszászorítani, mert az új irányzat képviselői támaszkodhattak a nagyrészt megnyitott levéltárak aktáira. Ezek az akták bizonyítják az USA szovjetellenes törekvéseit már a második világháború idején. Igen hasznos volna viszont, mondotta, ha a Szovjetunió magatartását indokló aktákat tartalmazó szovjet levéltárak is hozzáférhetőek lennének a nemzetközi kutatás számára. A forrásbázis szükségszerű bővítését hangsúlyozta zárszavában *H. Michel* professzor is. Bejelentette, hogy 1975-ben Franciaországban hozzáférhetővé válik a második világháborús levéltári anyag.

Az új forrásanyagoknak a kutatásba történő bevonására jó példaként kínálkozott a konferencián a középkelet-európai országok nyugati emigrációjának (a lengyel Szikorsky-kormány londoni levéltára, a cseh Beneš-kormány működésére vonatkozó Angliában található iratanyaga, a magyar demokratikus emigráció USA-ban fekvő anyaga) működéséről fennmaradt, frissen feltárt forrásanyaga. Az emigráció története tárgykörében felszólalók (*L. Nagy Zsuzsa, Hajdú Tibor*) mindegyike ezen új források felhasználásának eredményességét bizonyították. Az egyik legérdekesebb példát, a kutatásban még nem hasznosított források csoportokra kétségtelenül *Vigh Károly* hozta, aki a világháború utáni emigránsok egy csoportjának szinte „levéltári fond” jellegével bíró anyaggyűjteményéről — az Aggteleki Béla tábornok gyűjtötte forrásanyagáról — szólt.

Aggteleki, aki több mint egy évtized óta folytat szerteágazó levelezést a magyar emigráció tagjaival, elsősorban 1944. október 15. és annak előtörténetére gyűjtött össze igen tekintélyes levélananyagot és dokumentumot, mely 1944. október 15-ével és 1944. március 19-ével kapcsolatban felhívja a figyelmünket: mi túlzott mértékben csak Horthy felelősségét helyeztük előtérbe. A hazai történeti irodalmat nézve *Vigh* szerint nem vetettük még fel kellőképpen *Lakatos Géza* vagy *Vörös János* és mások felelősségét 1944. október 15-ével kapcsolatban. Mindezeket azért tartotta fontosnak elmondani — jegyezte meg *Vigh Károly* —, hogy készüljünk föl arra: még nagyon fontos fondok és iratok is vannak feltáratlanul a második világháború témakörével, magyar vonatkozásaival kapcsolatban.

Többen foglalkoztak természetesen a *forrásanyag felhasználásának* kérdésével. *Lackó Miklós* azt hangsúlyozta, hogy az újabb és újabb feltárt forrásanyagok,

sőt forrástípusok nemcsak egyszerűen új adatokat hoznak számunkra, hanem eddigi forrásanyagaink újraértékelésére is ösztönöz és készlet bennünket. *Vas Henrik* az új és régi források viszonyáról elmondotta, hogy tény: amilyen mértékben újabb és újabb források kerülnek felszínre, amilyen mértékben újabb és újabb lehetőségek tárulnak fel e térség és a második világháború egésze történetének kutatására, oly mértékben finomulnak majd az értékelések, esetleg a régebbi értékeléseket újak váltják fel." Szükségesnek tartja azonban hangsúlyozni, mivel az új források felhasználásáról sok szó esett, az eddigi irodalom és feltárás fontosságát. Mert nem biztos — mondotta —, hogy az új források feltárása mindig a régi források ellen szólna. Azaz ami régi, azt ne tegyük azért félre, mert új forrásokhoz is hozzájutottunk. „Amíg a kettő konfrontálása, összevetése az új források kritikai vizsgálata nem történt meg, addig az új források abszolúti vizsgálása igen sok kárt okozhat a tudományos munkában.” *Zsilin* akadémikus a konferencia zárulésán még mindehhez hozzátette, hogy a történész sohasem támaszkodhat egyoldalúan csak az egyik dokumentumbázisra. Különösen a fegyveres harcok stratégiai vezetésének tanulmányozásánál látjuk a különböző források szembesítésének fontosságát. Ezt a forrásbázist is szélesítendő igen fontosak azok a nemzetközi konferenciák, kétoldali találkozások, közös munkák kidolgozása, a rendszeres információcsere, melyek során a második világháború eseményeit több oldalról — az egyes országok történészeinek segítségével — világíthatjuk meg. A maga részéről már csak azért is fontosnak tartaná a konferencia anyagainak publikálását, mert itt ebben az irányban is igen sok történt. *H. Michel* is osztotta e nézetet és azok véleményét, akik a mind teljesebb forrásfeltárást sürgetik. Sokra tartja, mondotta, az újabb források hozta újragondolásokat, újraértékeléseket, majd a forrásbázis, forrásfeltárás egész kérdésköréhez mintegy záromondataként hozzátette: „a levéltári anyagon túlmenően ahhoz, hogy valóban tudományos művet alkossunk, a történetírói attitűd a döntő.”*

* A Párttörténeti Közlemények 1974 márciusi számában Pintér István tollából jelent meg beszámoló a konferencia tanácskozásairól. Sajnálatos módon a beszámoló nem egy helyen torzítva adja vissza a konferencián elhangzott — és magnószalagon is rögzített — vitát. Mindenekelőtt nem felel meg a valóságnak, hogy szovjet, magyar, de más országok képviselői is hangoztattak volna olyan véleményt, hogy „Ránki György álláspontja az új de mégiscsak egyoldalúnak tűnő források tükrében nem eléggé meggyőző”. Valójában ilyen vita a konferencián nem volt. Pintér István nem szólalt fel ilyen értelemben, s egyedül A. Puskás hozzászólása képviselt az előadótól alapjában eltérő álláspontot, jöllehet a szerzővel közvetlenül nem vitázott. Nem igaz az sem, hogy a konferencián elhangzott bevezetőmben „a Szovjetunióknak a témára vonatkozó irodalmának” gyengébb ismeretere utaltam volna. Ezzel szemben hangsúlyoztam: tekintettel arra, hogy a Szovjetunió külgügyi levéltárában még nincs mód kutatásra, tanulmányom szükségszerűen az angol, amerikai levéltári anyagra támaszkodik, és az így nyert képet a szovjet levéltárak anyagának megismerése esetleg módosíthatja.

Pintér István beszámolójának csupán néhány főbb torzítására utaltam. Referátumommal kapcsolatos kritikai észrevételeire ez alkalommal természetesen nem lenne helyes kitérni, mivel ez egy ismertetés formájában jelent meg. (*Ránki György*)